

Borgó András /

MUZSIKUS- ÉS HANGSZERÁBRÁZOLÁSOK KÖZÉPKORI ZSIDÓ KÉZIRATOKBAN

Egy gyakran hangoztatott vélemény szerint a zsidó vallás tiltja a képi ábrázolást. A kereszténység történetében is támadtak nemegyszer az évszázadok folyamán ikonoklasztikus tendenciák (1). Az Iszlámnak a képi megjelenítéssel szembeni, a bálványimádás veszélyének felismeréséből eredő negatív beállítottsága is köztudatban élő – szögezzük rögtön le, téves – felfogásnak?

A Biblia (2) Mózes II. 20., 4. versében ez olvasható:

„Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, a melyek fenn az égben, vagy a melyek alant a földön, vagy a melyek a vizekben a föld alatt vannak.”

A Dekalógusból, vagyis a Tízparancsolatból való ez az idézet, mégpedig az első tábláról, mely főként vallási előírásokat tartalmaz, a Teremtő és az Ember közötti kapcsolatot érinti. Az első három parancsolat nem általános erkölcsi, a társadalomra vonatkozó előírás. Ezt a következő idézet is bizonyítja, mely a fentiek újrafogalmazása után a tilalom okát közli és mintegy értelmét adja (Mózes III. 26., 1.):

„Ne csináljatok magatoknak bálványokat, se faragott képeket, se oszlopokat ne emeljete magatoknak, s kőszobrokat ne állítsatok fel a ti földetekben, hogy meghajoljatok előtte, mert én vagyok az Úr, a ti Istenetek.”

Még ez a szentencia-jellegű kinyilatkoztatás is indoklást nyer az először idézett rész folytatásában (5. vers):

„...mert én, az Úr a te Istened, féltőnszerető Isten vagyok... (3)”

Itt tehát nincs másról szó, mint a monoteizmus kizárólagosságának bevezetéséről, ill. megerősítéséről.

Aligha vádolható a képi ábrázolás ellenességével egy vallás, melynek istene egy szentély építésével megbízott szolgáját (Mózes) így igazítja el (Mózes II. 24., 18. és 20.):

„Csinálj két Kérubot is aranyból... A Kérubok pedig terjeszszék ki szárnyaikat fölfelé... arcaik egymás felé legyenek...”

Még a regés (de valóságban létezett, i. e. 950 körül felépített) salamoni Templomban is tíz ökör

szobra állott (Királyok I. 7., 25., Krónika II. 4., 3–4.).

Az első kézzelfogható bizonyítékot ma számunkra az archeológia szolgáltatja: a legelső napvilágra került érmék egyike, az i. e. V. századból, egy istenalakot ábrázol héber szöveg (legenda) koszorújában. 1. sz. képünkön egy fiatalabb érmét

látunk (i. e. 40–37) a hétágú gyertyatartóval, a menórával, mely a zsidó művészet egyik leggyakrabban ábrázolt vallási szimbóluma. A menórán kívül még egy kultikus tárgygal találkozunk számtalan példán, a sófárral. A 2. sz. képen egy

üvegkupa (3–4. szd.) talpában két menóra és egy sófár látható több más templomi eszköz és jelkép mellett.

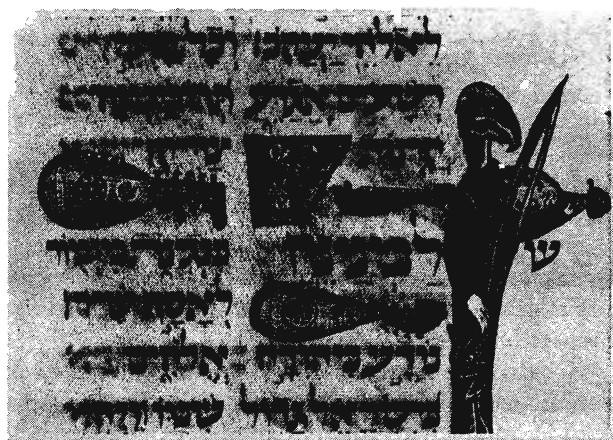
A felsorolt írott és tárgyi példák elegendőek annak bizonyítására, hogy a képellenesség vádjá a zsidó vallással szemben alaptalan és tarthatatlan,

így továbbléphetünk tulajdonképpen témánk vizsgálatára. Célunk az, hogy az ikonográfia segítségével közelebbit tudjunk meg a zene szerepéről a zsidó életben. Ehhez gazdag anyagot nyújtanak a kéziratok miniatúrái. A könyvillusztráció, ill. -illumináció a különféle stílusok, technikák egyébként is rendkívül fontos hordozója, mégpedig szó szerinti értelemben is: a könnyen transzportálható könyv (kódex, papirusztekercs) mindig is nagy szerepet játszott a művészet terjesztésében és az eltérő kulturális környezetek kölcsönös befolyásolásában (4).

„Nincs még egy nép, mely létét annyira a könyvre alapozza, mint a zsidó nép, és nincs más olyan kultúra, mely oly mértékben könyvkultúra, mint a zsidóé” – írja Ursula és Kurt Schubert a zsidó könyvművészetről szóló munkájában (5).

Bibliaillusztrációk valószínűleg a legkorábbi időkben is léteztek már. Dura Europosban (ma romkerület Kelet-Szíriában) a 245-ben felszentelt zsinagóga máig is részben ép freskóiról feltételezhető, hogy egy illuminált kézirat alapján festették (6).

Európában a XIII. század elején fejlődött ki a kódexfestészet. Ugyanebben az időben érték el kifejlett formájukat a haggada-illusztrációk is (7). A Haggada külön könyvként a középkor vége felé jelenik meg, addig az ünnepi imákat tartalmazó machzornak része. Nyomtatott haggadák a XV. század vége óta léteznek már, a XVI. század eleje óta fametszetes illusztrációkkal ellátva is: az első, rézmetszetes képekkel díszítettet 1695-ben nyomták Amszterdamban. A haggada mondát, elbeszélést jelent, legfőbb célja a gyerekek (természetesen vallási) nevelése, melyhez fontosak a képek. Mái több mint 120 kéziratot haggada ismert. Készítésükkel könyvfestők foglalkoztak; zsidó miniátor céhek és műhelyek voltak például a következő spanyol és itáliai városokban: Soria, Toledo, Pisa, Perugia, Pesaro, Rimini (8).

A zsidó könyvművészet három típusát különböztetjük meg: a spanyolt, az itáliait és a németet. E típusokból valók példánk is.

A legrégebb megmaradt haggada német területről származik, ez az ún. *Madárfej-*(„*Vogelkopf-*”) *Haggada*, A XIII. századból (3. sz. kép). Nevét madárfejjel ábrázolt emberi alakjairól kapta. A bevezetőben fölvetett probléma újból felmerül itt. Vannak olyan szakemberek, akik azt feltételezik, hogy a madárfejeket az emberi arc reprodukálását elkerülendő festette az illuminátor. Másoknak az a véleményük, hogy itt karikatúrával van dolgunk; egy további nézet szerint a figurák emberfölttívé emelése volt a cél.

Hasonlóan kiképzett fejeket vehetünk szemügyre a 4. sz. kép (délnémet machzor, XIV. szd.)

jobb alsó sarkában. Itt is a kinyilatkoztatás bibliai jelenetét láthatjuk: Mózes a Sinai-hegyen átveszi a törvénytáblákat. Mózes II. 19., 16. így írja le az eseményt:

„És lőn harmadnapon virradatkor, mennydörgések, villámlások és sűrű felhő lőn a hegyen és igen erős kürtzengés...”

Más fordításokban harsona- meg trombitazenegésről van szó, ami nyelvi-értelmezési problémákra utal. A héber szöveg ugyanis egyértelműen sófárt, sófárhangot (שֹׁפָר קוֹל /kol sofar) említ.

Álljunk itt meg egy rövid időre.

Köztudott, hogy az Ótestamentum nagyobb részét héberül, kisebb részét pedig arám (arameus) nyelven vetették először papírra. Szó volt fentebb arról is, hogy a megfelelő nyelvi átültetés még ma is gondot okoz. A Septuaginta (i. e. III–I. szd.) görög, ill. görög-hellenisztikus nyelven – a latin fordítások (például az 1546-os tridenti zsinaton kodifikált Vulgata, Szent Jeromos 400 körül elkészített fordítása) – az első német átültetés 1534-ben (Luther) – Heltai Gáspár magyar Bibliája (1551–65) –; fordítások e végeláthatatlan sora (kb.

1750 nyelven) alig járult hozzá fontos, szövegkritikai problémák igazán kielégítő megoldásához. Ha ehhez még meggondoljuk azt is, hogy például angol nyelvterületen az 1611. évbéli „authorized version” máig hivatalosan használatban van, nem csodálkozhatunk a nem mindig egyértelműen azonosítható elnevezések, fogalmak jelentésmagyarázata körül uralkodó bizonytalanságon.

A számtalan nem kategorikusan egyértelmű szó, ill. név között helyett foglalnak a bennünket érdeklő hangszer-szójelölések is. Lássunk egy példát.

A chacócra (chazozra, hazozera etc. – a megfelelő kiejtés és annak átírása újabb megoldatlan problémát jelent), rendelkezik ugyan egy megközelítő bibliai ismertetéssel (Mózes IV. 10., 2.), mely szerint vert ezüstből készítenő fúvóhangszer; hogy ez azonban a trombita családjába és nem a kürtébe tartozik, csak azóta feltételezhető, amióta chacócra-ábrázolásokat (9) összehasonlítottak egyiptomi leletekkel.

A sófár esetében jobb a helyzet, bár az anyagát illetően a különböző (szak)lexikonok nincsenek egy véleményen (10). Képünkön (4. sz.) négy

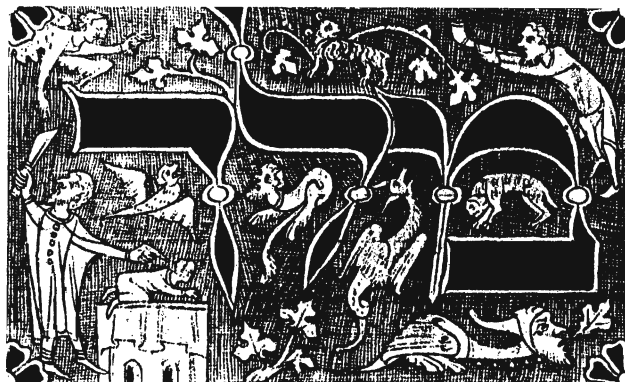
egyenes és két hajlított fúvóhangszer látható, melyek chacocrotként és sofarotként azonosíthatók.

A törvénytáblák átvétele ábrázolásának gyakoriságával vetekszik egy másik biblikus téma képi megjelenítése: Izsák feláldozása. Egy XIV. századi délnémet machzorban is feltűnik ez a jelenet (5. sz. kép). A jobb felső sarokban sófárt fúvó férfi szinte

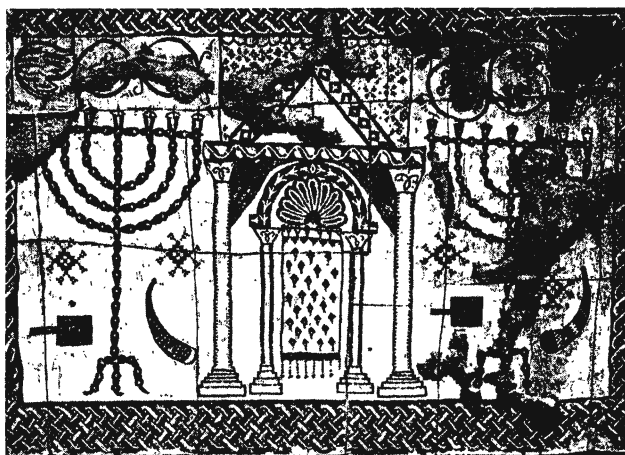
maga is drôlerie-ként hat a fura lényekkel benépesített képmezőben, melyben egy pijút, vallásos költemény kezdőszava: „király” (מֶלֶךְ/melech) olvasható. A hangszer itt az újév napjára utal, amikor Ábrahám oltárra helyezte feláldozandó fiát.

A sófár, melyet az Ótestamentum 71-szer idéz (11), a korai időkben harci jelzőhangszer volt (regés szerepe Jerikó ostromában közismert). Liturgikus feladata máig változatlan, recsegő hangja újévkor és a böjti időszak végét jelezve jóm kippúrkor, engesztelés napján hangzik fel. A chacócra második főhangszernek számított.

A spanyol zsidó naponta imádkozott a jeruzsálemi Templom újjáépüléséért; bibliáját azon kultikus eszközök ábrázolásával díszítette, melyeket – a rabbinikus hagyomány szerint – Isten keze rejtett el, hogy majdan a messianikus jövőben az embereknek visszaadja. Egy 1299-ben Perpignanban írott és illuminált biblia ilyen templomi eszközöket is ábrázol (6. sz. kép). (Ez sem a kereszté-

nyek, sem pedig a Spanyolországon kívüli zsidók szokása nem volt, Perpignan azonban a Mallorcai Királyság fővárosa ebben az időben.) Ezen a díszoldalon többek között két chacócra és egy sófár is látható. Megállapíthatjuk, hogy a hangszerrek díszítettek (12). Ékesített sófárokat ábrázol a mozaik Bét Séán VI. századbeli zsinagógájában is (7. sz. kép). A tóraszekrény mellett ezeken kívül csak két-két menórát és tömjénlapátot láthatunk.

Az egyik legfontosabb bibliai hangszer a hárfá. Dávid király attributumaként is ismert: a Saul előtt hárfázó Dávid a képzőművészet kedvelt témái közé tartozik. Az Ótestamentumban 28-szor fordul elő a hárfá (nebel, ill. nebel aszor). Az említett jelenetet Sámuel I. 16., kb. 14–23. írja le; a kérdéses rész Károli Gáspárnál így hangzik (23. vers):
 És lón, hogy a mikor Istennek lelke Saulon vala,
 vette

Dávid a hárfát és kezével pengeté...

Ez a rész nem számolható a hárfá 28 említése közé – a héber szövegben it ugyanis nem nebel, hanem kinnór szerepel. Régebbi zenei lexikonokban gyakran hárfaként fordították a kinnór szót (13), mely ténylegesen egy líra fajtájú hangszert jelöl (nem beszélve jelentéséről a mai héberben: hegedű).

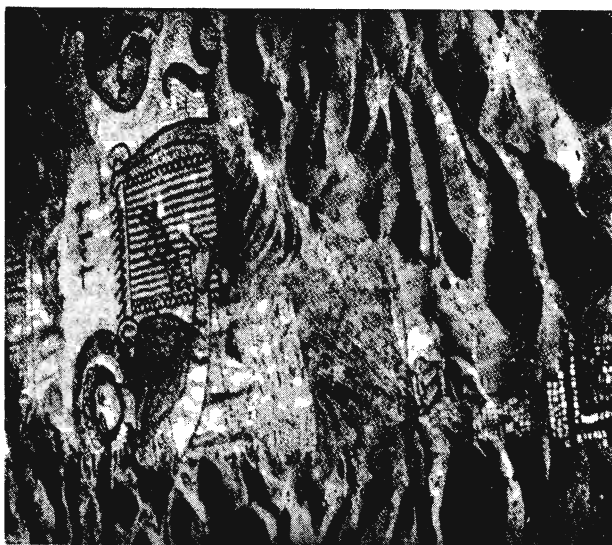
A hárfán játszó Dávid nemcsak gyakran feldolgozott, hanem régi motívum is (például a már említett Dura Europosz III. századból való zsinagógájának falfestményein is látható). Megemlítendő, hogy kora időktől fogva Dávidot lírával is ábrázolták. A gazai zsinagóga (508–9 körül) hellenisztikus befolyást mutató padlómozaikján a vadállatokkal körülvevett Dávid lírán játszik (8. sz. kép). (Dávid mint vadakat szelídítő Orpheusz

pai vidékeken élő askenázimmal szemben a szefárdim – elsősorban Itáliában – összehasonlíthatatlanul magasabb társadalmi pozíciót és tekintélyt élvezett: hagyományait megtartva, ösztönzést nyerhettek a keresztény művészetből.

A XIII. század második felének számtalan breviáriumban találkozhatunk a hárfán játszó Dávid képével, gyakran az 1. zoltár „B” iniciáléját („Beatus vir...”) díszítve, mint például a 10. sz. képen, a Fieschi család zoltároskönyvéből (készült Cambrai környékén, 1925 körül).

Nem érdektelen dolog e két utóbbi kép mellé

a középkori könyvfestészet idejében is kedvelt téma maradt.)

A 9. sz. kép egy francia miniatúra, mely magán hordozza korának (XIII. sz.) művészeti stílusjegyeit; anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, szeretném felhívni a figyelmet a Manesse-kéziratra (készült röviddel 1300 után) mint hasonlítható műre. A zsidó művészet nem volt elzárva a környező világtól, s így tükrözi a zsidóság szociális helyzetét is mindenkori életterében. Ez leginkább a szefárdoknál jelentkezik: a német és a kelet-euró-

összehasonlítással egy valószínűleg szintén francia földről és ugyanez időből (1295–96) származó illuminált kéziratot, Maimonides 1180-ban, Kairóban befejezett *Misné Tóra*-jának, törvénygyűjteményének egy másolatát helyezni (14). A kódex nyolcadik könyve, a *Templomi szolgálat* címlapjának alsó részét díszíti ez a hárfázó Dávid-alak (11. sz. kép), jelezve, hogy a zene is a szolgálatok közé tartozik. A három figura (9., 10., 11. sz. képek) rokonsága nyilvánvaló.

A miniatúrák természetesen nem szorítkoztak az eddig tárgyalt három biblikus hangszer kizárólagos ábrázolására.

Amint erről már szó volt, a szétszórásban élő zsidóság nem zárkoz(hat)ott el környezete befolyása elől. Ragaszkodása a hagyományokhoz megakadályozta más népekbe való beleolvadását, felszívódását, végső soron teljes megszűntét. A tradíció őrzése azonban nem gátolta az alkalmazkodást, mely – ha úgy tetszik – szintén a fennmaradást szolgálta. Alkalmazkodtak környezetükhöz – mint láttuk – a művészeti stílusok átvételében, ill. adaptálásában is, de magukévá tették például azokat a hangszereket is, melyek akkor és ott széles körben használatosak voltak. E tény megállapításához nyújtanak támaszt a kéziratok is.

A késő középkori Itália legelterjedtebb hangszerei között volt a lant, pszaltérium, rebec, fidula és a tekerő. Átvételükről a zsidók által bizonyosságot ad a XIII. század végéről származó olasz kézirat is, melynek egy részét látjuk a 12. sz. képen. A fidulán

játszó lény madárfejet visel (vö. 3. sz. kép), ami általában délnémet provenienciát jelent. Ebben az (itáliai) esetben meggondolandó feltételezés a – jól-lehet teljesen más ideológiai alapokon nyugvó – román kori templomportálok lehetséges közvetített modellfunkciója is (15).

A fidula a kor egyik leggyakrabban ábrázolt – mert leginkább elterjedt – zeneeszköze. Játékosát, a fildert a szöveg tartalmától függetlenül is, díszítő elemként, mint drôlerie ábrázolta a keresztény könyvművészet is. Erre példa a 13. sz. kép egy

” שׁוֹעֲבֹד הוֹי בְּמִקְדָּשׁ
 שׁוֹא יַעֲשֶׂה יִחָד בְּמִלּוּכְתַּת חֲסֵדוֹ בְּמִקְדָּשׁ
 וְקִדְשׁ חֲסֵדוֹ וְעֲבֹדָה

északfrancia óraskönyv (XIII. sz. vége) díszítéséből.

A perza filozófus és orvos, Avicenna (16) XI. századból származó nagyhatású orvosi kézikönyve hétszáz éven keresztül szolgált tananyagként, de

használták a gyakorlatban is. A mű héber nyelvű fordítása azon illuminált orvosi értekezések közé tartozik, melyek a XV. századi olasz zsidók körében különösen elterjedtek voltak. Példánk (14. sz. kép) Észak-Itáliából, a XV. század harmadik felé-

ből való. A gazdagon díszített lap alján a könyvfestő három férfialakot ábrázol, melyek Avicenna életének három korszakára utalhatnak, esetleg a szabad művészetek megszemélyesítései (18). A jobb sarokba helyezett vörös ruhás férfi világos fejfedővel egy hathúrú megtört nyakú lanton játszik (vagy ezt az ölében tartja), ami a kor és a földrajzi környezet uralkodó szokásának, ill. divatjának tökéletesen megfelel.

Talán nem felesleges ehelyütt Észak-Itáliát kissé közelebbről megvizsgálni. Mantua szolgálhat példaként, mert a zsidó vonatkozások itt jelentkeztek a legélesebben. A dél(nyugat)-európai zsidóság történetében a XII. században merül fel először a város neve, mégpedig Abraham ibn Esra spanyol-zsidó költő, csillagász és exegeta (18) életrajzában. Az 1400-as évek második felére Mantua a zsidó szellemiség fontos helyszínévé válik, annak sokszínűségével, vitázó csatározásaival: Joseph Colon és Leon Messer (= Juda da Napoli), Juda Menz és Elia Delmedigo nevével fémjelezve. Miközben tehát vallásértelmezési, világnézeti harcokban egymással szemben állt Észak és Dél, bekövetkezett egy társadalmilag jelentős változás: kifejlődött az ún. udvari zsidóság. A mantuai herceg, Lodovico Gonzaga 1479 óta zsidó orvost tart: Guglielmo di Portaleonét. Fél évszázad aktív zsidóellenessége múltán 1540-ben megnyílnak egy zsinagóga Mantuában. 1542-ben zsidó zenészek és színészek lépnek fel az udvarban. A század második felében még menedéket találnak itt a pápai domíniumokból, valamint Genuából és Milánóból

elűztek, mint ahogy korábban portugál zsidó menekültek is oltalmat nyertek: 1591-ben viszont már itt sincs maradásuk az idegeneknek. Vincenzo most az uralkodó, udvari orvosa Abraham Portaleone.

Ekkor élt a korszak máig legismertebb zsidó zeneszerzője, Salomone Rossi (19). A hercegi udvarban több zsidó zenész, színész és táncos is működött. Rossi 1587 óta áll Vincenzo Gonzaga szolgálatában. A komponista nővére Madame Europa néven ismert, rendkívül kedvelt énekesnő, aki 1608-ban Claudio Monteverdi *L'Arianná*-jának (20) sikerre vivői közé tartozik. A herceg halála után kilenc nappal utódja, Francesco feloldja Rossit az egyébként minden zsidót érintő kötelezettség, a sárga folt viselése alól. A megkülönböztetést célzó sárga jelzés valószínűleg a XIII. század eleje óta létezett Franciaországban, lassanként spanyol és olasz földön is elterjedt; Németországban a hegyes kalap volt a kötelező: a 15. sz. képen egy ilyen csúcsos fejfedőjű férfi fújja a sófárt (vö. 3. sz. kép).

Térjünk vissza a templomi szolgálaton kívül használt hangszerekhez, melyek a zsidó ünnepek elengedhetetlen kísérői voltak.

A lant egy egész korszak talán legdivatosabb zeneszerszámának számított, gyakran találkozhatunk vele kéziratok illusztrációiban is. Egy 1470-ben készült olasz miniatura egy táncjelenetet ábrázol (16. sz. kép). A késő középkori táncok kimért

lépéseihez illik a lant intim hangja. Az itt nem teljes terjedelmében látható hangszer hasonlít egy zenélő angyal lantjához Hans Memling (21) a kézirattal közel egy időben (1480 körül) létrejött festményén.

Ez az időbeli rokonság bizonyíthatja számunkra a hangszer európai elterjedtségét, de utalhat arra a tényre is, hogy a németalföldi művészethez számolandó Memling nem vonta ki magát az olasz Quattrocento hatása alól.

A híres *Szarajevói Haggadá*-ban (amely persze idősebb legutóbbi példánkánál: az 1350-es évekre datálható s az Ibériai-félszigetről származik) szintén látható egy táncjelenet (17.) sz. kép). Aragon

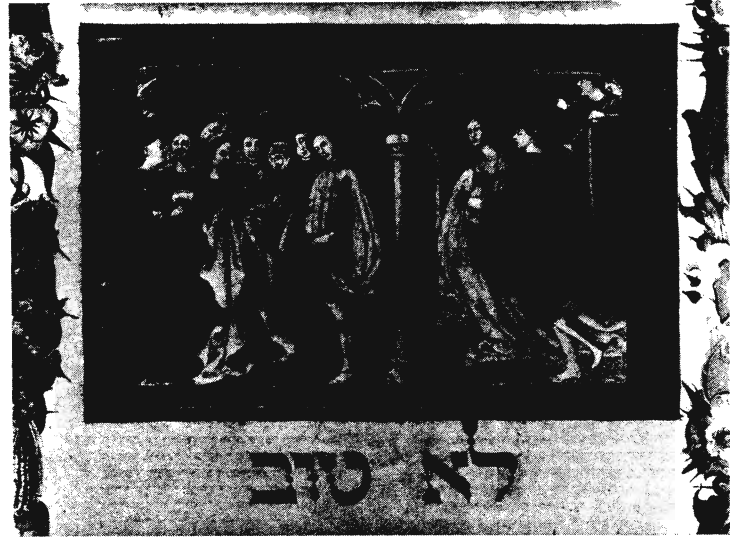

nek vége a menyasszony fejét borítja. A férfi gyűrűt nyújt párjának. A zsidó jog előírja az ajándékot, egy szimbolikus értékű tárgyat (a gyűrű neve „keszef”: ezüst, pénz). A kép jobb oldalán egy lantos játszik ünnepi zenét. (A hupa alatti házasságkötés újabb képeknek is gyakori témája (24), ehhez a régi hagyományhoz vallásos családok századunkban is tartják magukat.)

A 19. sz. képet (olasz, 1435) egy terem oszlopa

lánycsoporthoz, ornamentális háttér előtt. (Külön-neműek tánca – mint amilyent az előbbi kép eleve-nít meg – nem jellemző a zsidókra: az erre vonatkozó előírást, ill. tilalmat csak ritkán oldották fel, és csupán közeli rokonoknál. A 16. sz. kép is minden valószínűség szerint házaspárokat mutat, az asszonyok fejkendője is erre utal.) Figyelemreméltó, hogy a zene egyedül ritmusadásból áll, melyet egy tamburin szolgáltat. Héber neve „tof”, a Biblia tizenhét alkalommal említi, ebből négyszer magában, a kultikus tánc kísérőjeként (más hangszerekkel együtt is csak ünnepi, örömteli alkalmakkor használták). A tof elsősorban női hangszer. A legkorábbi ábrázolás, ahol egy női figura feltételezhetően e hangszeren játszik, az i. e. XI–VIII. század-ból való (22).

Az esküvői ünnepségnek – mint minden szertartásnak – meghatározott rendje, folyamata van, előírt szimbolikus tevékenységekkel. Az esküvőhöz már az ókorban hozzátartozott az ünnepi hangulat és az öröm; e vallási kötelezettséget, micvát még a bölcs tudósok is magukra vállalták, tanulmányai-ukat megszakítva ők is részt vettek az ünnepen. A házasságkötés nemcsak a zsinagógában tartható meg, hanem minden olyan helyen, ahol ünnepélyes kereteket lehet biztosítani, tehát a szabadban is (23). A 18. sz. képen egy talán szabadban megrendezett esküvőt láthatunk (német, 1460–70). A szertartást mindig a hupa alatt tartják, mely az ifjú pár felépítendő házát jelképezi. Ezt a baldachint jelzi itt a vőlegény fejfedőjének hosszú cornette-je, mely-

osztja két részre, mintegy időbeli választóvonal-ként is: balra a házasságkötést közvetlenül megelőző eljegyzés szertartása, itt a menyasszony gyűrűt kap jövendőbelijétől. A jobb képfelen már az esküvőt követő táncünnepségen vagyunk. Egy emelvényen két muzsikus játszik fúvós hangszereken (a reneszánsz arisztokrata házakba gyakran építettek ilyen zenészerkélyeket).

Jó hangulat, vigalom, szellemes rigmusok és zene hozzátartoztak a lakodalomhoz. Erre a célra szerződtek is egy badchant, egy tréfacsinálót. A középkori tréfacsinálók, alakoskodók (nevük

nem zsidó környezetben: jocularos) zenéltek is: síposok, hegedősök, lantosok voltak. Játszottak zsidó muzsikuskok keresztény házakban is (25). Emellett tudunk olyan zsidó ünnepekről, ahol nem zsidókat szerződtettek zenélni (26). Muzsikuskok szórakoztatók (klezmerim) (27) ismertek voltak még a században is. Némely keresztény zenész – Németországból van erre adat – szintén klezmernek nevezte magát, mintegy foglalkozási megjelölésként. A vándormuzsikuskoknál éppúgy keveredett a különböző kultúrkörök gyakorlata, mint a könyvfestészetben.

Mindenfajta belterjes-beltenyészeti művészet, kultúra – és társadalom – sorsa eleve meghatározott: gyorsabb-lassabb halálra van ítélve. Más stílusok, más irányzatok, más felfogások hatása végső soron csak gyümölcsöző lehet a művészet számára. Az ez iránti nyitottság, valamint a mindennapok, a társadalmi valóság tükrözése (s ezáltal legalább közvetett befolyásolása) – ezekre is szolgálhatnak példaként az itt látott miniatúrák.

JEGYZETEK

- 1 III. Leo bizánci császár 726-ban parancsot adott minden templomi kép eltávolítására, V. Konstantin uralkodása alatt 754-ben pedig meg is semmisítették a képeket. A reformáció alatt sem voltak ritkák az ilyen akciók, pl. 1566-ban Hollandiában.
- 2 Minden bibliai idézet vagy hivatkozás itt természetesen az Ótestamentumra vonatkozik. A következő magyar kiadást használtam: *Szent Biblia etc.* Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Budapest 1938.
- 3 Hertz J. H. (szerk.), *Mózes öt könyve és a haftárák* (magyar kiadás: Budapest 2/1984) szerint a héber szó נָחַם (kanna) „félteve örökdő”-t jelent, melyet így magyaráz: „Isten azt kívánja, hogy ő minden legyen gyermekei számára és kizárólagosan magának követeli az engedelmességüket és szeretetüket” (II. köt. p. 214). Davidson köntörfalazás nélküli értelmezése: „jealous” (Benjamin Davidson, *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*, London 1848). Tudatában kell lennünk annak, hogy a helyes nyelvi átültetés – a szavak értelmezésének többféle lehetősége miatt – máig rendkívül problémát jelent.
- 4 Otto Demus pl. rávilágít egy munkájában a falfestészet és a könyvillumináció közti szoros stilisztikai és ikonográfiai rokonságra (O. Demus, *Romanische Wandmalerei*, München 1968. p. 35 skk).
- 5 Ursula und Kurt Schubert, *Jüdische Buchkunst*, I. Teil, Graz 1983, p. 7. Ugyanitt olvasható a továbbiakban: „A könyvek könyve a Biblia és az erre épülő hagyomány helyettesítette azt, ami más népek a hazája.”
- 6 Vö. Miriam Magall, *Kleine Geschichte der jüdischen Kunst*, Köln, 1984. p. 219.
- 7 A Haggada az egyiptomi kivonulás elbeszélését tartalmazza; a peszah ünnepe e kivonulás emlékét idézi.
- 8 Vö. OMZSA Haggada, Budapest 1942. p. LXI.
- 9 Pl. Titus diadalkapuján Rómában látható chacócra.
- 10 Néhány példa: A. Z. Idelsohn, *Jewish Music in its Historical Development*, New York 1929: ram’s horn és mountain-goat’s horn; M. Honegger–G. Massenkeil (szerk.), *Das große Lexikon der Musik*, Freiburg etc. 1981: Tierhorn ill. Widderhorn; S. Sadie (szerk.), *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, London 1984: ram’s horn, wilde goat.
- 11 Vö. Eino Kolari, *Musikinstrumente und ihre Verwendung im Alten Testament*, Helsinki 1947. p. 42 sk. Kolari ugyanitt (p. 43) tudományos alapossággal magyarázza a sófár szó értelmi változásait is.
- 12 „A kultikus használatú sófár dísztelen volt, és máig sem ékesíthető, ami azzal magyarázható, hogy a zsidók általában kerülnek a díszeket.” Kolari (l. 11. jegyz.) nyilvánvalóan téved itt (p. 49): képünkön kívül számtalan történelmi és korunkbeli ellenpéldával találkozhatunk.
- 13 A *Walther-Lexikon* (Lipscze 1732) még csupán „32-húros hangszer”-t említ, *Universal Lexicon* (Stuttgart 1836) viszont már egyértelmű: „Hárfa, 10 vagy 24 húrral”, *Encyclopédie de la Musique* (Párizs 1914) illusztrálja is a kinnórt, mégpedig egy, a mai típusal sokban rokon kerethárfával. Magyar vonatkozásban idézhetjük Mátray Gábor 1828-as kiadású *A Muzsikának Közönséges Története* című művét: „Kinnor vagy a háromszegű Hárfa. Dávid hárfáján 10 húr volt.” Jellemző módon még Davidson (l. 3. jegyz.) is ilyen értelmezést ad: „harp or lyre”.
- 14 Rabbi Mose ben Maimon (RaMBaM) (1138 Córdoba – 1204 Kairó), a középkor legjelentősebb zsidó vallásfilozófusa, nagy hatással volt a keresztény skolasztikára.
- 15 Ingeborg Zetzlaff a következőket írja a román kori templomkapuk oroszánábrázolásairól többek között: „megformálásánál a zoológiai pontosság teljesen lényegtelen, állattani ismeretek nem vár senki a szobrásztól, csak szimbolikus és dekoratív szerepe a fontos, mint ahogy a román kor minden állatábrázolásának. Szimbólum és forma jelent mindent; soha nem törekednek »képmás« létrehozására, inkább az ellenkezőjére. A művészi fantázia itt szabadon csaponghat, és kizárólag a stílus előírásai szerint keverhet bizarrt, félelemkeltőt, mulatságost és kitaláltat.” (I. Tetzlaff, *Romanische Portale in Frankreich*, Köln 4/1985. p. 37.) Ugyane könyv 22. sz. képén látható egy lírán (vagy hárfán) játszó számára, mely ilyen formában már egy sumér ábrázolásból ismeretes (vö. H. J. Zingel, *Harfe*-szócikk in: *MGG, hasáb, 40. sz. kép*).
- 16 980 k. *Avsána, Buhara mellett – 1037 Hamadan. Arab neve Ibn Szina.*
- 17 *Az első feltételezés Joseph Gutmanntól származik* (J. Gutmann, *Buchmalerei in hebräischen Handschriften*, München 1978, p. 109), a második M. Magalltól (l. 6. jegyz. p. 256). Ez utóbbi vélekedés már csak azért is valószínűtlen, mert a zene a quadrivium és nem a trivium részeként számított.
- 18 Abraham ben Meir ibn Ezra (Aben Ezra), 1092 v. 1093 Toledo v. Tudela – 1167 Calahorra.
- 19 A Rossival foglalkozó irodalomból: Paul Nettl, *Some Early Jewish Musicians* in: *The Musical Quarterly*, Vol. XVII. 1931. pp. 41–46; Don Harrán, Salomone Rossi, *Jewish Musician in Renaissance Italy* in: *Acta Musicologica*, Vol. LIX, 1987. Fasc. I. pp. 46–64. A fenti kis exkurzushoz én elsősorban Szabolcsi Bence, *Egy XVII. századi zsidó muzsikuskok című munkáját* használtam (in: *IMIT Évkönyv*, Budapest 1948. LXVI. pp. 58–70).
- 20 Claudio Monteverdi az újkori zenetörténet nagyhatású újító komponistája (1567 Cremona – 1643 Velence) a Gonzaga-udvar énekese és violajátékosa volt. Említett operáját – melyből mára csupán a *Lamento* sok későbbi kompozíció számára mintaképp szolgáló zenéje és Rinuccini librettója maradt fenn – Francesco és Margareta savoyai infánsnő esküvőjére írta.
- 21 Hans Memling (1433 k. Seligenstadt Aschaffenburg mellett – 1494 Brügge). Zenélő angyalokat ábrázoló festménye egy orgonamellvéd bal szárnyáról, (Najera), Antwerpenben látható.
- 22 Vö. Eric Werner, *Jewish Music* in: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, London 1980. p. 618, 4c sz. kép.
- 23 Némely vidéken holdfényben, lehetőleg teleholdkor rendezik az esküvőt – ez a zsidó misztika befolyására utal. A ritust és a szokásokat illetően alapvető munka: S. Ph. De Vries Mzn., *Jüdische Riten und Symbole* (a holland eredeti átdolgozott német fordítása), Wiesbaden 1981.
- 24 Vö. Moritz Oppenheim (1800–1882) képeit (*Bilder aus dem altjüdischen Familienleben*) vagy pl. Wilhelm August Stryowsky (1834–1917) festményét a Budapesti Zsidó Múzeumban (*Jüdische Hochzeit*, Kat. sz.: 222).
- 25 Vö. Paul Nettl, *Alte jüdische Spielleute und Musiker*, Prága 1923. p. 37.
- 26 Magyar példaként egy hajdúnánási esküvőt idézek, annak különösége miatt. Az 1873-as kolerajárvány idején ugyanis – abban a hiedelemben, hogy azáltal megszűnik a járvány – a temetőben tartottak egy zsidó esküvőt. Témánkhoz szorosan az a tény tartozik, hogy ezen a sajtóságos ceremónián cigányok muzsikáltak. Vö. dr. Harsányi László, *Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez* in: *MIOK Évkönyv*, 1970. Budapest 1970. p. 124.
- 27 וְזָקַרְוּ קְלֵי זֶמֶר megközelítő jelentése: zene-eszköz.

KÉPJEGYZÉK

1. Mattathias Antigonos (i. e. 40–37) bronzérméje, elülső és hátsó oldal, 18 mm átm. (Jeruzsálem, The Israel Museum)
2. Aranyornamentika üvegkupa talpában, Róma. Róma. III.–IV. sz. (Jeruzsálem, The Israel Museum)
3. *Mannahullás és fűrjaldás – Mózes átveszi a törvénytáblákat. Vogelkopf-Haggada*, délnémet, XIII. sz. 27 × 18,5 cm (Jeruzsálem, The Israel Museum, Ms. 180/57, fol. 22v–23r)
4. *Mózes átveszi a törvénytáblákat*. Háromkötetes machzor, délnémet, XIV. sz. első negyede (London, The British Library, Ms. Add. 22413, II. köt., fol. 3)
5. *Izsák feláldozása*. Délnémet machzor, XIV. sz. (Oxford, Bodleian Library, Ms. Reggio 1, fol. 159v)
6. Kultikus eszközök. Bibliaillusztráció, Perpignan, 1299, 32 × 23,7 cm (Párizs, Bibliothèque National, Ms. hébr. 7, fol. 13r)
7. Tóraszekrény, menórák, kultikus eszközök. Bét Sján, zsinagóga, mozaik, VI. sz.
8. *Líránjátzó Dávid*. Gaza, zsinagóga, mozaik, 508–9 körül.
9. *Hárfázó Dávid király*. Zsoltároskönyv-illusztráció, északkelet-francia, 1280–90 körül, 15,7 × 12,2 cm (London, The British Library, Ms. Add. 11 639, fol. 117v)
10. *Hárfázó Dávid király*, „B”-iniciálé felső felében. Zsoltároskönyv-illusztráció, északfrancia, 1295 körül (Baltimore, The Walters Art Gallery, Ms. W. 45, fol. 16)
11. *Hárfázó Dávid király. Májmúni Kódex*, 8. könyv címlap alsó figurális része, valószínűleg francia másolat, 1295–96, 24 × 10 cm (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann-gyűjt. A 77/III. fol. 1)
12. Húros hangszerek. Olasz, XIII. sz. vége (Parma, Biblioteca palatina, Ms. Parm. 1870 De Rossi 510, fol. 105r)
13. Fidulás. Díszítőelem egy hóraskönyvben, északfrancia, XIII. sz.

- utolsó évtizede (Párizs, Bibliothèque National, lat. 14284, fol. 63)
14. Lantjátékos és két ülő alak. Avicenna orvosi könyve, egy illumínált oldal alsó része, északolasz, XV. sz. harmadik negyede, 43 × cm (Bologna, Biblioteca Universitaria, Ms. 2197, fol. 23)
 15. Sófárfűvő alak, egyik lába háromlábú zsámolyon. Részlet, német, XIV. sz. eleje (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Ms. A 388/II. fol. 12v)
 16. Páros tánc lantzenére. Olasz, 1470 körül (Jeruzsálem, The Israel Museum, Ms. Rothschild 24, fol. 246v)
 17. Körtánc dobkísérettel. *Szarajevói Haggada*, spanyol, 1350–60 körül (Szarajevó, Nemzeti Múzeum, Haggada, fol. 28r, alsó rész)
 18. Esküvői jelenet. *Jehuda Haggada*, délnémet, 1450–1500 k. (Jeruzsálem, Israel Museum, ms 180/50)
 19. Esküvői ünnepség. Jakob ben Ascher törvénykódex, Mantua 1435, a harmadik részt indító illusztráció, Mózes I. 2, 18 kezdőszavaival (כַּיֵּט אֶלֶּי /lo tóv: „nem jó”). A teljes idézet így hangzik: Nem jó az embernek egyedül lenni: szerzek néki segítő társat, hozzá illőt.
- Gutmann (l. 17. jegyz. p. 107) képeértelmezése szerint a jobb oldali rész a fiatal pár bevonulását mutatja, mely időben megelőzi tehát a bal oldalon ábrázolt szertartást. (Róma, Biblioteca Vaticana, Ms. Ross. 555, III. rész, fol. 220r)

* * *

Az illusztrációk közlési engedélyezéséért a következő személyeknek, ill. szervezeteknek tartozom köszönettel: Szántó Tibor (Magyar Helikon), Irene Lewitt és Anna Levin (The Israel Museum, Jerusalem), Sophie Durocher (Israel Antiquities Authority, Jerusalem), Sieglinde van den Brandt (Prestel Verlag, München), Danièle Obrecht (Compagnie du Livre d'Art S. A., Lausanne).

Halász Péter /

AVIGDOR HERZOG ÉS A JERUZSÁLEMI FONOTÉKA

A Jeruzsálemi Fonotéka a zsidó zenei hagyomány egyedülállóan gazdag hangarchívuma, Avigdor Herzog pedig, aki 1949-ben Herzog Viktorként hagyta el Magyarországot, e kutatóközpont alapítója és negyed századon át vezetője. Az itt következő, beszélgetésből szerkesztett elbeszélés együttesen mutatja be a művet és alkotóját, egy munkáját fejével és szívével egyaránt szolgáló tudóst és egy tudományos lehetőségeivel az egész világ zsidóságának önismeretét őrző intézményt. Mind a kettő figyelemre méltó, mert olyan szellemiséget hordoz, amit manapság zsidók és nem zsidók között egyaránt ritka: a múlt és a jelen túlzások nélküli, békés egymás mellett élésének gondolatát.

1922-ben születtem Érsekújváron, a kórházban, mert egy közeli kis faluban, Csúzon éltünk. Itt nagyon régóta éltek zsidók, egyesek földbérliként, mások mint suszterek, boltosok és így tovább. Volt rabbi, volt egy kis jesiva meg rituális fürdő és egy kántor, aki sakter is volt egyben, de amúgy órákat javított. Apám pedig amellet, hogy szatócs volt, fényképészként is működött, és az első világháborúban őrmesterként szolgált. Nagyon vallásos ember volt, kitűnően tudott héberül, de jól beszélt németül is (nem jiddisül!), szépen olvasta a Tórát, és gyakran hívták fel nagyobb ünnepeken előimádkozásra.

A templom gyerekkorom egyik első nagy élménye volt. Sokszor álltam apám mellett, és együtt énekeltük az imákat, akár egy kis kórus. Apám korán észrevette, hogy nagyon muzikális vagyok. (Van erről egy kis történet. Anyám, aki négyéves koromban meghalt, jó barátságban volt a rabbi feleségével, Sári nénivel. Sári néni mesélte, hogy egyszer – még kétéves sem voltam, sem járnai, sem beszélni nem tudtam – ültem a földön, és elkezdtem énekelni azt a dalt, amivel anyám szokott alatni. Ő fedezte ezt fel, rögtön behívta anyámat, de mire bejött, már nem énekeltem.) Tehát apám tudta, hogy jó zenei adottságaim vannak, és olyan énekekre is megtanított, amiket nálunk nem is használtak. Ugyanis Pozsonyban tanult, ahol Joszele Rozenblatt, egy neves kántor kórusában énekelt, és az ott tanultakat adta át nekem. Voltak ezek között jiddis dalok is, pedig mi odahaza kizárólag magyarul beszéltünk. Apám még hegedülni is tudott, de persze nem kottából, így aztán abba is belekóstoltam. Ahogyan nőttem, egyre inkább zenész akartam lenni, de apám lebeszélte erről. Azt magyarázta: egy vallásos zsidóból nem lehet hiva-